

Əminə ƏLİYEVƏ
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu,
doktorant
zohraliyeva@rambler.ru

XƏLVƏTİYYƏ TƏRİQƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI HAQQINDA

Bəşəriyyətin mədəni və mənəvi irsinin zənginləşməsində islam mədəniyyətinin oynadığı rol danılmazdır. Xüsusi ilə İslam İntibahı dövründən etibarən dünyaya yayılmış bu mədəniyyət özünün rəngarəngliyi, müxtəlif elmi, mədəni, fəlsəfi, mənəvi cərəyanları ilə bir çox yeni inkişaf istiqamətlərinin əsasını qoymuşdur. Bu baxımdan indinin özündə də alimlərin diqqətini cəlb edən, xüsusilə də Avropa ölkələrində diqqətlə öyrənilən sufizm böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məqsəd: xəlvətiyyə təriqətinin meydana gəlməsi, təriqət daxilində mövcud olan silsilənin tədqiq edilməsi.

Metodologiya: xəlvətiyyənin İslam mədəniyyəti tarixində oynadığı rolla əlaqədar elmi tədqiqatların geniş spektri və problemlərin tədqiqində elmi abstraksiya, məntiqi və tarixi əlaqə kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

Elmi yenilik: müasir dövrün şərtləri baxımından Xəlvətiyyənin düşüncə sisteminə təsir edən amillər təsnif edilmişdir.

Açar sözlər: İslam, sufizm, xəlvətiyyə, Seyyid Cəmaləddin Yəhya Şirvani, Ömər əl-Xəlvəti.

Şeyx İbrahim Zahid Gilaninin xəlifələrindən Əxi Məhəmməd Xəlvətinin (vəfatı 780/1378-79) qardaşı oğlu və müridi Ömər əl-Xəlvəti (vəfatı 800/1397-98) tərəfindən təməlləri atılan xəlvətlik XV əsrdə ictimai-siyasi və mədəni həyat tərzinin məhsuludur. Süleyman Uludağ banisinin Ömər əl-Xəlvəti olmasına baxmayaraq təriqətin həqiqi qurucusunun Seyyid Yəhya əl-Şirvani və ya Bakuvi olduğunu vurğulayır və bu təsəvvüfi dini-fikri cərəyanın Azərbaycanda ortaya çıxdığını, sürətlə Anadoluya, Anadoludan Balkanlara, Suriya, Misir, Şimali Afrika, Sudan, Həbəşistan, Cənubi Asiya, hətta Əndəlüsə (İspaniya) yayıldığını qeyd edir (1,s.394).

Xəlvətlik Anadoluya Ömər əl-Xəlvətinin xəlifəsi Sədrəddin Hiyavinin müridi amasiyalı Pir İlyas tərəfindən gətirilmişdir. Seyyid Yəhya əl-Şirvaninin ən tanınmış xəlifələri isə Dədə Ömər Rövşəni, onun böyük qardaşı Əlaəddin Əli, Pir Şükrullah Ənsari, Həbib Qaramani, Məhəmməd Bəhaəddin Ərzincani və Ziyaəddin Yusif Şirvani olublar. Həbib Qaramani xəlvətiyyə içində yeni bir qol meydana gətirmiş və onun müridlərindən Camal Xəlifə adı ilə tanınan Cəmaləddin İshaq Qaramani (vəfatı 933/1527) tərəfindən xəlvətiyyə İstanbulda yayılmışdır. Seyyid Yəhyadan sonra Rövşəniyyə (Dədə Ömər Rövşəni, vəfatı 892/1487), Cəmalyyə (Cəmal Xəlivəti, vəfatı 899/1494), Əhmədiyyə (İgidbaşı Əhməd Şəmsəddin, vəfatı 910/1504) və Şəmsiyyə (Şəmsəddin Sivası, vəfatı 1006/1597) şəklində dörd böyük qola ayrılmışdır. Bu qollar da şöbələrə ayrılmış və digər təsəvvüfi cərəyan və fikirlərdən təsirlənmişdir. Əhmədiyyə qolunun Misir şöbəsini təşkil edən Misriyyənin banisi Niyazi Misri güclü şəkildə İbni Ərəbinin *vəhdəti-vücut* anlayışının təsiri altında qalmışdır.

Mənəvi cəhətdən ruhi bir disiplin sistemi olaraq xəlvətiliyin *sührəverdilikdən* ilham aldığı iddia edilir. Böyük sufi Əbu Həfs Şihabəddin Ömər əs-Sührəverdiyə (vəfatı 1234) nisbət edilən sührəverdiyyə təriqəti Anadoludan Hindistana qədər geniş bir coğrafiyaya yayılmış, özündən sonrakı sufi çevrələrə güclü təsir göstərmişdi. Təriqətin bəzi qolları Benqala qədər yayılmış, hətta sührəverdiliyin Benqaldakı qolunu Cəlaləddin ət-Təbrizi yaratmışdı (2,s.42-45). Bütün təsəvvüf

camaatları kimi xəlvətlik də təriqət halını aldığı tarixə mərhələli bir inkişaf dövrü keçirmişdir. Tədqiqatçılar bu mərhələni dörd dövrə ayırırlar:

1. Əbdülqahir Sührəverdidən Şeyx İbrahim Zahid Gilaniyə qədər olan dövr (X-XIII əsrlər). Bu dövr xəlvəti mənbələrində *xəlvətiliyin üsul dövrü* adlanır.

2. Şeyx İbrahim Zahid Gilanidən Pir Ömərə qədər olan dövr (XIII-XIV əsrlər). B dövrə *təriqətləşmə* dövrü adı verilir.

3. Pir Ömərdən təriqətin fikri və təriqət əsaslarını formalaşdıran Seyyid Yəhya Bakuviyə qədər olan dövr (XIV-XV əsrlər). Bu dövr *təkamül* dövrü adlanırdı.c

4. Seyyid Yəhya ilə başlayıb inkişaf edən və yayılan dövr (XV əsrdən sonra). Bu dövrə *təriqətləşmə və şöbələnmə* dövrü adı verilir (3,s.6). Əbu Abdullah Siracəddin Ömər ibn Əkmələddin Lahici Xəlvəti tərəfindən təmələri atılan və Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvi tərəfindən təriqət əsasları formalaşdırılan xəlvətlik təsəvvüf tarixində fikir olaraq qədim olsa da, təriqətləşmə mərhələsinə XIV əsrdən etibarən keçmişdir.

Xəlvətiliyin fikri və təriqət əsasları cəhətdən iki böyük sufi banisinin olduğunu iddia edə bilərik. Bunlardan ilkinin banisi Pir Ömər adı ilə tanınan Əbu Abdullah Siracəddin Ömər ibn Əkmələddin əl-Gilani əl-Lahici əl-Xəlvəti, ikincisinin banisi isə Seyyid Yəhya Bakuvidir.

Azərbaycanın Şirvan bölgəsinin əsilzadə ailəsindən olan Pir Ömər Şamaxı şəhərinin Avahıl kəndində anadan olmuşdu. Atasını Şeyx Əkmələddin sadəcə Lahicinin deyil, Şirvanın ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən idi. Atasının da sufi olduğu şeyx adını daşımından aydın olur (4,s.345). İlk təhsilini anadan olduğu kənddə atasından alan Pir Ömər əsgər olmaq həvəsində idi. Həddi-buluğa çatdıqdan sonra Elxanlı ordusunda yer almış, ancaq bir döyüşdə əsir düşmüşdür. Başqa bir iddiaya görə başında yer aldığı hərbi dəstə məğlub olunca, qaçış və qaçdığı zaman keçirdiyi hisslər onun təsəvvüfə meyil etməsinə səbəb olmuşdur (5,s.55).

Xarəzmə gedən Pir Ömər burada əmisi “Əxi Məhəmməd” adı ilə tanınan Məhəmməd Xarəzminin söhbətlərinə qulaq asmış və təsəvvüfdə ona intisab etmişdir. Şeyx Əbül-Füyuzat Kəriməddin Məhəmməd əl-Xarəzmi adı ilə tanınan bu şəxs əxi olub tez-tez xəlvətə çəkilməsi ilə məşhur idi. Mənbələr onun xəlvəti çox sevən dərviş olduğunu yazırlar. Pir Ömərəkəki xəlvət hissini oyadan da onun bu çiləli həyat tərzini olmuşdur. Daha sonra əmisi ilə birlikdə Lahicə gələn Pir Ömər Xirə qəsəbəsinə yerləşmişdir. Əmisinin vəfatından sonra onun məqamına oturan Pir Ömər irşad fəaliyyətlərinə başlamışdır. Daha sonra Təbrizə, buradan da Xoya gedən Pir Ömər Misrə bir səyahət təşkil etmişdi. Sonralar, XVI əsrdə bu təriqət Misirdə xəlvətiyyə şeyxlərindən Əl Bəkri (h.1100-1152) tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə yenilənənə qədər dirçəldilmişdi. Lakin onlardan ən vacibi təriqətin Əl-Əzhar Universitetinin şeyxi, məşhur əl-Dardiri (XVIII) (malikilər ayinindən olan əşəri) tərəfindən dirçəldilməsidir.

Bu ardıcıl dirçəlişlər yalnız qardaşlığın primitiv rekonstruksiyası idi və yalnız bir neçə praktik detal təcridən dəyişdirilmişdi.

Əl-Dardirinin tövsiyə etdiyi kimi, möminin Allaha məhəbbəti öz şeyxinə məhəbbətdən daha yuxarıdır, zira şeyxə məhəbbət yalnız vasitədir, halbuki Allaha və ya onun həvarisinə məhəbbət bir özməqsəddir ki, bu da həttə tənha mistik zahid üçün belə qeyri-dünya həyatının məqsədi ola bilər. Şagirdlər ancaq Allah haqqında düşünməli, onun əmrlərinə riayət etməlidirlər. Onlar mümkün qədər tez-tez özünü təhlil etməlidirlər. Xəlvətiyyənin tövsiyə elədiyi zöhd bu dünyadan saf və sadə uzaqlaşmağı nəzərdə tutur. Bu elə bir fəal zöhdür ki, o xəlvəti müsəlman mistiklərinə xeyirli işlər görmək, başqalarını Allaha yönəltmək üçün başqaları ilə qarışmaq haqqı verir və həttə onları buna məcbur edir (6,s.20). Buna görə ki, yolun qaydalarında ehtiva olunan Tuhfatul-İxvana möminə hiss etməli olduğu Allah qorxusu daxildir, Allah qarşısında möminin hiss etməli olduğu qorxunu müəyyən edir. O fikir və əməllərə aiddir (7).

Ardıcılar kütləsi üçün xəlvətiyyə doktrinası hesablaşmaq, bağışlamaq və mərhəmətdən ibarətdir. Burada yoxsullar qardaşlığı olan Qadiriyyənin mirası hiss olunur. Məlumdur ki, Əl-Hac

Ömər gecə ibadətlərini könüllü olaraq oruc və oyaq qalmaqla, meditasiyalarla tamamlayaraq yerinə yetirirdi ki, bununla da o xəlvətiyyə yoluna praktik əməl edirdi. Bütün mötədil müsəlman qardaşlıqlarının son hədəfi bir tərəfdən Allah həvarisinin yolunu “Məhəmmədin qaydaları” – “əl-adab əl muhammadiyyə”dən istifadə edərək təqlid etmək, digər tərəfdən isə İslam sahəsini qorumaq və genişləndirməkdir. Əl-Hac Ömərdə ordenin digər xarakteristikalarına da rast gəlmək olar. Onların içərisində elələri var ki, qardaşlıq onlardan imtina etmişdir. Bu Peyğəmbəri və ya hətta Allahı birbaşa görməyə (muşahada üzrə) nail olmaq və bununla da Allahla birləşmək (“stupor” (tahayyur) kimi özünüməhvə qədər vüsəl) mərhələsini keçmək üçün ambisiyalardır. Bu yuxu və yaxud oyaq qalarkən Peyğəmbərin görülməsini Əl-Hac Ömər öz üzərində təcrübədən keçirir və başqalarına da icazə verirdi.

Misirdə qaldığı illərdə yeddi dəfə həccə gedən Pir Ömər Hicazda elm təhsil etmişdir. Azərbaycanda hökm sürən Cəlayirlər dövlətinin hökmdarı Sultan Üveys (8,s.55-56) tərəfindən yaxşı tanındığı qeyd edilən Pir Ömər onun dəvəti ilə Misirdən Təbrizə gəldiyi, buradan da Xirəyə gedərək dərvişlik fəaliyyətlərinə başladığı barədə məlumat verilir. Hicri 800-cü (1296/97) ildə Təbrizdə vəfat etdiyini nəzərə alsaq onun Misirdən qayıtdıqdan sonra qalan həyatını burada keçirdiyini qeyd edə bilərik. Buna əsas olaraq qəbrinin Təbrizdəki Mir Əli məqbərəsində olduğu iddia edilir. Amma aparılan son araşdırmalar bu iddianın əsassız olduğunu, böyük ehtimalla Azərbaycana qarşı başlayan Əmir Teymurun hərbi səfərləri zamanı Təbrizi tərk edib Şamaxıya gəldiyi və anadan olduğu Avahıl kəndində vəfat etdiyini deməyə əsas verir.

Fransız tədqiqatçısı Natali Kleyerin fikrincə də şeyxin dəfn olunduğu yer Lahıc və Şamaxı arasındakı Avahıl kəndidir ki, onun da mədrəsəsində ixtiyarın çoxsaylı ardıcılıarı var idi. Onlardan biri də Seyyid Yəhya Bakuvi idi.

Natali Kleyer bir neçə il İstanbul kitabxanalarında məşğul olmuş və alimin tədqiqatlarının nəticəsi olaraq xəlvətiyyə ordeninə həsr olunmuş monoqrafiya meydana çıxmışdır. Onun və eləcə də digər tanınmış tədqiqatçıların (8,s.47) qənaətinə görə biz ehtimal edə bilərik ki, Ömər əl-Xəlvəti Lahıca gənc yaşlarında İrandan köçüb gəlmiş və Lahıcdə məskunlaşmışdır.

Belə ki, Avahıl kəndində onun adına Pir Ömər Sultan ziyarətgahının olması və Yusif Müskürünün silsilənaməsində müridlərinin və davamçılarının çoxunun burdan çıxdığının qeyd edilməsi də bu fikri gücləndirir (7,s.65).

Dərvişlik həyatı yaşayamaqla son dərəcə maraqlı, ətrafındakı insanlarda təəccüb hissləri yaradan Pir Ömər xəlvəti təriqətində yeri və rolu böyükdür. Son vaxtlarda tapılan Harirzadənin “*Kənzül-feyz*” adlı əsərinə görə xəlvətiliyin prinsiplərindən olan və Seyyid Yəhyaya aid olduğu iddia edilən “*əsmayi-səba*”nın Pir Ömər tərəfindən formalaşdırıldığı, Şeyx Zahid Gilani tərəfindən icra edildiyi aydınlaşmışdır. Harirzadə bu barədə belə yazır: “Bəziləri əsmayi-səba edən Seyyid Yəhya quddisə sirruh deyiblər. Lakin doğru olan İbrahim Zahid quddisə sirruh həzrətləridir” (6,s.75).

Pir Ömər “xəlvəti” ləqəbi almasına səbəb üzlətə çəkilib vaxtının çoxunu ibadət və zikrlə keçirməsi və bu həyatı sevməsi idi. Haqqındakı rəvayətlərdə onun bir çinar ağacının qoyuğuna girib xəlvətə çəkilməsi səbəbi ilə xəlvəti olaraq çağırıldığı qeyd edilir (7). Xəlvət halında Allahın yeddi adını zikr etdiyi üçün ondan sonra *Əsmayi-Səba* zikri təriqətlərdə geniş yayılmışdı. “*Əsmayi-səba*” zikri Allahın “La ilahə illallah, Allah, Hu, Haqq, Həyy, Qəyyum, Qəhhar” sifətlərinin sistemli zikr edilməsindən ibarətdir. Arxa-axaya 40 dəfə ərbəinə girən Pir Ömər axıncı ərbəini bitirdikdən sonra Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən üstündə 40 budağı olan tac hədiyyə etdiyi və bu səbəbdən də sufilər arasında bənövşəyi rəngdə çuxa və üstündə dörd budağı olan tac geyən ilk dərviş olduğu iddia edilir. Müridlərinə üzlət, xəlvət və sükunəti tövsiyə edən Pir Ömər təriqətinin əsasını Xətim əl-Əsamın “dörd ölüm” anlayışı ilə açıqlamışdır. “Dörd təməl” (*çahar dəstur*) adlandırılan bu anlayışa görə:

- Salik davamlı nəfsinə müxalifət etməli, onunla mübarizə aparmalıdır. Buna *qızıl ölüm* (*mövti-ahmər*) deyilirdi;

- Salik hər cür bəlaya dözməlidir. Buna *qara ölüm* (*mövti-əsvad*) deyilirdi;

- Salik var olanla yetinməli, şikayətdən qaçmalıdır. Buna *yaşıl ölüm* (*mövti-əhdar*) deyilirdi;

- Salik az yeməli və davamlı rəyazətdə (razılıq içində) olmalıdır.

Buna da *ağ ölüm* (*mövti-əbyaz*) adı verilirdi (10,s.65).

Xəlvətiliyin əsas banisi olan Seyyid Yəhya Şirvani Pir Ömər in təsəvvüf anlayışını daha da təkmilləşdirmiş və geniş coğrafiyaya yayılmasına səbəb olmuşdur. *Piri-Sani* (ikinci pir) ləqəbi ilə tanınan Seyyid Yəhya xəlvətiliyə gətirdiyi səkkiz yeniliklə təriqətin təsəvvüfi əsaslarını yaratmışdır (9).

Mənbələr Seyyid Yəhyanın iyirmi mindən çox müridinin olduğu və hələ sağlığında müridlərini müxtəlif ölkələrə göndərdiyi qeyd edilir. Təriqətin qollara ayrılması da onun vəfatından sonra başlamış, xüsusilə Osmanlı ölkəsində xəlvətiliyin yayılmasında Seyyid Yəhyanın dörd xəlifəsinin Pir Məhəmməd Ərzincaninin (vəfatı 1474), Dədə Ömər Rövşəninin (vəfatı 1487), Molla Əli Xəlvətinin və Həbib Qaramaninin (vəfatı 1497) təsiri olmuşdur. Onlardan Pir Məhəmməd Ərzincani Ərzincanda gördüyü bir yuxu üzərinə vətəninə tərk edib Bakıya gəlmiş və Seyyid Yəhya ilə görüşüb ona intisab etmişdi. Daha sonra Ərzincana qayıdıb ölənə qədər xəlvətiliyi təbliğ etmişdir (14,s.174).

Dədə Ömər Rövşəni isə Anadolunun Aydın vilayətindən olub, Bursada şəriət elmləri oxuyarkən əvvəlcə Qaramana, buradan da Bakıya gəlmişdir. Seyyid Yəhyanın ən yaxın müridlərindən olub, şeyxi tərəfindən xəlvətiliyi yayması üçün Təbriz, Gəncə və Qarabağa göndərilmişdir (14,s.69). Haqqında daha az məlumat olan Molla Əli, xəlvəti şeyxi tərəfindən Bursaya göndərilmiş, Fateh Sultan Mehmedin 1453-cü ildə İstanbulu fəthindən sonra bu şəhərə gəlmişdir. Amma İstanbulda ətrafında böyük bir kütlənin toplanması üzərinə İstanbulu tərk etməsi istənilmiş, o da Qaramana getmişdir. Seyyid Yəhyanın digər müridü Həbib Qaramani isə Anadolunun Niğdə vilayətinin Ortaköy kəndində anadan olmuşdur. Bakıya gəlib Seyyid Yəhyanın yanında 12 il xidmət etmişdir. Şeyxi tərəfindən Anadoluya xəlifə olaraq göndərilən Qaramani bir müddət Ankarada bektəşilərin şeyxi Hacı Bayram Vəlinin ziyarətgahının olduğu yerdə qalmış və moizələri ilə ətrafına çox sayda mürid toplamışdı (15).

Xəlvətiliyin sürətlə yayılmasının bir səbəbi də Əmir Teymurun yol açdığı sosial və siyasi şərait idi. 1402-ci ildə Ankara müharibəsində Əmir Teymur tərəfindən tutulub Orta Asiyaya aparılmaq istənen minlərlə əsir Azərbaycanda səfəvi və xəlvəti dərgahlarının nəzarətinə verilmişdi. Bu əsirlər arasında çox sayda təhsilli və mədrəsədə müəllimlik edən alim də vardı. Pir İlyas Xəlvəti bunlardan sadəcə biri olmuşdur. Əmir Teymur tərəfindən Şirvana sürgün edilən bu alim buradakı mədrəsələrdə dərslər vermiş və xəlvətiliyi qəbul etmişdi. Daha sonra Amasiyaya qayıdan Pir İlyas təriqətin yayılmasında böyük rol oynamışdır (16,s.397). Osmanlı coğrafiyasında xəlvətiliyin ilk təməllərini onun atdığı qeyd edilir.

Əmir Teymurun vəfatından sonra ölkələrinə qayıdan həmin əsirlər öz ölkələrində xəlvətiliyin təbliğatını aparmış və çox sayda yeni müridin Şirvana gəlməsinə səbəb olmuşlar. Məsələn, Anadoluda xəlvətiliyin ən böyük şeyxi qəbul edilən Şeyx Məhəmməd Cəmaləddin Aksarayı (Çələbi Xəlifə adı ilə tanınırdı) Aksaray, Konya və İstanbul mədrəsələrində yüksək təhsil aldığı halda, dövlət və din məmurluğunu buraxıb Şirvana qədər gəlmiş, amma Şirvana çatdığı gündən iki gün əvvəl Seyyid Yəhyanın vəfat etdiyini eşidib ağır kədər yaşamışdır. Bunun üzərinə Ərzincana qayıdan Çələbi Xəlifə burada Seyyid Yəhyanın xəlifəsi Pir Məhəmməd Ərzincaniyə intisab etmişdir (17,s.99).

Digər sufi təriqətləri kimi, xəlvətilikdə də təriqət silsilələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Silsilələr təsəvvüf ədəbiyyatının bir hissəsi olmaqla yanaşı, təriqətin bir növ ədəbi şəkildə təsvir edilmiş tarixçəsi kimi də qəbul edilə bilər. Xəlvətlik təriqəti ümumilikdə qırxdan artıq qola

bölməyə görə, hər bir qolun da öz silsiləsi mövcud olmuşdur. Bu silsilələrə misal olaraq hazırda mövcud olan aşağıdakı əsərləri göstərmə bilirik:

1. D.Ömər Rövşəni. Silsilənamə (nəzm). AMEAEE, B-3972/23506.
2. Yusif Müskürü. Silsilətül-uyun. AMEAEE, B-5447/7072.
3. Sümbül Sinan. Kitabı-təriqətnəməyi-Sümbül əfəndi. İÜK, 2956/2.
4. Yusif Sinanəddin. Təzkireyi-xəlvətiyyə. SK, Əsəd əf. 1372.
5. Nəzmi. Hədiqətül-ixvan. SK, Rəşid əf. 945.
6. Yəməni Həsən Nəcməddin. Silsilənəməyi-təriqi-xəlvətiyyə və sümbüliyyə. IBK, OEY

116.

7. Ömər Fuadi. Məngəbənameyi-Şaban Vəli. SK, Hacı Mahmud, 4614.
8. Əhməd Şəmsəddin Mərmərəvi. Silsileyi-əhli-təriqət. SK, H.Mahmud, 2745.
9. Sadiq Vədicani. Tomari-turuqi-Əliyyəyi-Xəlvətiyyə. İstanbul, 1995.
10. Müniri Belqradi. Silsilətül-Müqarrəbin və Məngəbəyi-Müttəqin. SK, H.Mahmud, 4614.
11. Bəndirməzadə Əhməd Münib. Miratü ət-turuq. SK, H.Mahmud, 2712.
12. Əbdüləhəd Nuri. Silsilənamə. SK, Çələbi Abdullah, 172.
13. Müstəqimzadə Süleyman Sadəddin. Məşayixnameyi-islam. SK, Əsəd əf. 1716/1.
14. Abdulla bəy məcmuəsi. Silsilənamə. ÜHSK, Hüdayi, 1098.
15. Hüseyin Vəssaf. Səfineyi-övliyyəyi-əbrar fi şərhi əsmari-əsrar. SK, Yazma Bağışlar,

2308-2309.

16. Hərirzadə M. Kəmaləddin. Tibyanül-vəsaili-həqayiq fi bəyani səlasilit-təraiq. SK, İbrahim əf. 430-432.

17. Hüseyin Ayyansarayi. Tərcümətül-məşayix. SK, Əsəd əf. 1375.
18. Əhməd Suzi. Silsiləyi-piran li məşayixi-xəlvətiyyə(nəzm). SK, Öztürklər 63.
19. Məhəmməd əl-Mimsar. Məngəbətül-əqtab. AEAEE, B-5447.

Təriqət silsilələri təsəvvüf təriqətinin tarixi şəcərəsi hesab edilə bilər. Hər dəfə təkyədə yeni şeyx fəaliyyətə başladıqda onun adı bu şəcərəyə daxil edilir, beləliklə, tarixi xronologiya əsasında təriqətin dayandığı ilkin mənbədən müasir dövrə qədər ki zamanda mövcud olan bütün şeyxlər bu silsilədə öz yerini tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda xəlvətiyyə təriqətinin qollarına aid edilən silsilələr əhli-beyt imamlarına gedib çıxır, xüsusilə Əli ibn Əbu Taliblə bağlanır. Lakin Peyğəmbərin digər sahəbələrinin, xüsusilə Əbu Bəkrin də adı ilə bağlanan silsilənamələrə rast gəlinir ki, bütün bunlar da hər hansı təriqət qolunun tarixi şəcərəsi ilə əlaqələndirilir.

Xəlvətiyyə təriqəti özünün struktur quruluşu, qaydaları, mürid və müridlər arasındakı münasibətlər və digər aspektlərdən də öz dövrünün təsəvvüf mədəniyyətinin bariz nümunəsi sayıla bilər. Məsələn, *təriqətin qaydaları müridlərin mənəvi kamilliyindən asılı olaraq özündə yeddi mərhələni ehtiva edirdi (18). Əxiliyin zikrləri aşağıdakı özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi:*

• *sadəcə mistikaya meyilli can üçün: “Allahdan başqa məbud yoxdur”, (İslam dininin ilk şəhadət kəlməsi).*

- *imanlının saflaşmağa hazır olan canı üçün: “Allah”.*
- *artıq maariflənmiş can üçün: “O” (hüva, yəni Allah).*
- *aram tapmış can üçün: “O haqdır” (əl-həqq, yəni Allah).*
- *qəni canlar üçün: “Allahu Rəhman “hamıya rəhmli olan” (əl-Həyy, yəni Allah).*
- *aşib-daşan və qəni canlar üçün: “Allahu Rəhim” “rəhmli”: (əl-Qəyyum), yəni Allah).*
- *nəhayət, kamil can üçün: “fəth edən” (əl-Qahir, yəni bir daha Allah).*

Yuxarıda qeyd edilən bu qaydalara bu və ya digər formada digər sufi təriqətlərində də rast gəlmək mümkündür.

Eyni fikirləri xəlvətiyyə təriqətinin müxtəlif qollarında rast gəlinən meditasiya və rituallar barədə də söyləyə bilərik. Bu meditasiyalar sufi mühitinin daxilində işlənilib-hazırlanmış müxtəlif təlimatları özündə ehtiva edirdi. Meditasiyanın bu təlimatlarına zikrlər, Allahın “gözəl adları” əlavə olunur.

İxlas, Fələq, Nas Qurani-Kərimin surələri olmaqla yanaşı, eyni zamanda çox gözəl və parlaq ritmli, sehirli qüvvəyə malik çağırış dualarıdır (19). Nas surəsini qoruyucu dualar adlandırırlar. İxlas surəsini bəzən Tövhid və ya “Allahın Təkliyi” duası adlandırırlar. İxlas adı xüsusən doğrudan da tam Vəhdətə can atan sonrakı mistiklər üçün İslamın başlıca və mütləq ehkamı olan Tövhidlə səciyyələnən "saf və səmimi kultun tanınması aksiyası" mənasını verir. Bütün bu dualar və surələr Xəlvəti zikrlərinin əsasını təşkil edirdi (20).

Xəlvətiyyə təriqətinin kökündə dayanan təsəvvüf prinsiplərindən biri olan xəlvət, digər təriqətlərdə də bu və ya digər şəkildə özünü göstərirdi üçün onu yalnız adıçəkilən təriqətə aid etmək düzgün olmazdı. Əksinə, xəlvət anlayışının daha əvvəlki dövrlərdə də digər təriqətlərdə geniş istifadə edilməsi onun sufizmin təməl prinsiplərindən biri olduğunu göstərir. Ona görə də xəlvət anlayışını xəlvətiyyənin başlıca sufi qaynağı olaraq görmək mümkündür. Məşhur təsəvvüf alimi Əl Qəzali xəlvət barədə qeyd edirdi ki, insanlardan uzaqlaşaraq tənha bir məkana çəkilməyin faydaları insanın daha ixlaslı və daha çox ibadət etməsi, riya, qeybət, yalan kimi günahlardan özünü qoruması, fitnə və fəsaddan uzaq qalması, insanların əzablarından sığortalanması, həmçinin xalqdan istəklərinin olmaması kimi amillərdədir (20). Sufizmdə xəlvətə çəkilməyin faydaları barədə danışarkən, digər təriqətlərin də istifadə etdikləri müxtəlif ibadət, ritual və ayinlərdə bu prinsipin mühüm əhəmiyyət daşıdığı görünür. Xəlvət insanın öz nəfsinə hakim olması, həmçinin elmi-lədən deyilən gizli elm qapılarının üzünə açılması üçün ən qiymətli üsullardan sayılır. Təsəvvüf aləmində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağın nə qədər vacib olduğunu nəzərə aldıqda, xəlvətin sufizmin əksər təriqət və qollarında özünü büruzə verməsi heç də təəccüblü deyildir. Görkəmli Azərbaycan filosofu və sufisi Sührəverdi bununla əlaqədar olaraq yazır: “İnsan özünü Allaha ibadətə verərək hər bir cəhətiylə ona yönəldikdə, gündəlik məişət çərçivəsindən çıxdıqda, içərisində olduğu zindandan xilas olur. Bu pərdələr aradan qalxır, bütün elmlərin qaynağı sayılan, mərkəz hesab edilən İlahi-hüzura yaxınlaşır. Ərbəin müddəti tamamlandıqdan sonra bütün pərdələr aradan qalxır, elm və mərifət insana tərəf axmağa başlayır.”(20). Bu mərhələdən sonra sufi hətta insanların arasında yaşasa belə, artıq heç bir şey onu Allahdan ayırmaq iqtidarında olmur. Nəqşibəndiliyin əsas prinsiplərindən biri olan “xəlvət dər əncümən” yəni insanlar arasında xəlvətdə olmaq da bu mənada işlənmişdir.

Təsəvvüfdə xəlvətin sufini günahlardan, stress və qayğılardan xilas edən xüsusi bir vasitə hesab edilməsi bu anlayışı İslam coğrafiyasındakı fəlsəfi-dini təlimlərin başlıca sütunlarından birinə çevirmişdir. Sufinin özünü təhsil və təlim, özünü yetişdirmə vasitəsi olması etibarilə, xəlvət təsəvvüf tarixinin ilk günlərindən etibarən genişmiqyasda istifadə edilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Xəlvətiyyə təriqətinin sufi qaynaqlarından danışdıqda, ilk növbədə, bütün təsəvvüf dünyasının təməl prinsiplərindən olan xəlvətin qeyd edilməsi zəruridir.

Nəticə

İslam mədəniyyətinin formalaşmasına böyük töhfələr vermiş sufizm, təkcə islam mistisizmi olaraq qəbul edilə bilməz. Sufi təriqətlərinin yaranmasından etibarən bu nəhəng elm və irfən məktəbləri bəzi hallarda həm də siyasi, hərbi, təşkilati institutlar şəklini almış, öz dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynamışlar. Sufizm nəinki İslam, ümumiyyətlə, dünya tarixinin inkişafı baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edərək, öz-özlüyündə əzəmətli bir mənəvi məktəbə və düşüncə sisteminə çevrilmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Uludağ S., Halvetiyye, DİA (Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı İslam Ansiklopedisi), c. 15, s. 394.
2. Öngören Reşat, Suhreverdiyye, DİA, c. 38, s. 42-45.
3. Köse Fatih, İstanbul'da Halveti Tekkeleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 6.
4. Hulvi C., Lemezət-ı Hulviyye ez Lemezət-ı Ulviyye, Hazırlayan Mehmet Serhan Tayşi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., 1993, s. 345.
5. Budak Abdulhamit, Halveti Tarikatının Osmanlı Toplum Yapısıyla Sosyo-Politik ve Kültürel Etkileşimi (XV. Yüzyıl Amasya Şehri Örneği), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2014, s. 55.
6. «La pensee religieuse d'Amadou Bamba », et « Amadou Bamba, apotre de la non-violence» in Notes Africaines (IFAN) no. 121, Janvier 1969, p. 20.
7. «La revivification des sciences religieuses (Ihya' ulûm al-din) <https://fr-fr.facebook.com/.../La-revivification-des-sciences-religieu..> »
8. Bəzi tədqiqatçılar Sultan Üveysi Gilah hakimi olaraq tanıdılar ki, bu səhvdir. Bax. Budak, Halveti Tarikati, s. 55-56.
9. Nathalie Cleyer. Mystiques, Etat et societe. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siecle a nos jours, Leiden-New York, E.J. Brill, 1994, p. 47
10. Tayşi Mehmet Serhan, Ömer Halveti, DİA, c. 34, s. 65;
11. Harirzadə Mehmed Kəmaləddin Əfəndinin əsəri “Kənzül-feyz” adlı əsərinin əlyazması türkçə olub, İstanbul Süleymaniyyə Kitabxanasının Hacı Mahmud Əfəndi bölməsində 2631 nömrəli şifrə ilə saxlanılır. Bu əlyazma 101 vərəq olub, xəlvətlik təriqətinin təsəvvüfi təhsil anlayışına həsr olunub.
12. Tosun N., “Harirzade'nin Kenzü'l-Feyz İsimli Eserine Göre Halvetiyye'de Tasavvufi Eğitim ve Adab”, II. Uluslararası Şeyh Saban-i Veli Sempozyumu, Kastamonu'nun Manevi Mimarları, Kastamonu Üniversitesi 04-06 Mayıs 2014, s. 75.
13. Ömər əl-Fuadi, Risale fi bəyani-fəzail-i itikaf və xəlvət, Türkiyə Respublikası Süleymaniyyə Kitabxanası Əsad Əfəndi Bölümü, No: 1734/5, vr. 96a.
14. Bursalı Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul: Matbaai-Amirə, 1338 (osmanlıca), c. I, s. 174.
15. Mehmed Süreyya, Sicilli-Osmani, İstanbul: Matbaai-Amire, 1313 (osmanlıca), s. 397.
16. Fernand Dumont. L'anti-Sultan ou Al-Hajj Omar du Fouta, Nouvelles Editions Africaines. Dakar-Abidjan. 1979. 247 pages
17. Serin, İslam Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler, İstanbul: Petek Yay., 1984
18. Schimmel Annamarie, İslamın Mistik Boyutları, Çeviren Ergün Kocabıyık, İstanbul: Kabataş 2012.
19. Gazzali (1992). İhyau 'Ulumi'd-don. (3ev. Ahmet Serdaroğlu). İstanbul: Bedir Yay.
20. Şühreverdi, Avarifu'l-Maarif, Hazırlayan H. Kamil

Амина АЛИЕВА

ОБ ОБРАЗОВАНИИ И РАЗВИТИИ НАПРАВЛЕНИЯ ХАЛВАТИЙЕ

Резюме

Роль исламской культуры в обогащении духовного и культурного наследия человечества неоспорима. Начиная со времен исламского возрождения по сегодняшний день исламская культура своим разнообразием, различными научными, культурными, философскими, духовными течениями заложили основы развития новых направлений. С этой точки зрения привлекает внимание изучение суфизма в европейских странах.

Цель: изучение появления направления халватийа и ее звеньев.

Методология: использование методов научной абстракции, логической и исторической связи.

Научная новизна: классификация факторов, влияющих на систему мировоззрения данного направления.

Ключевые слова: Ислам, суфизм, халватийа, Сейид Джамаладдин Яхья Ширвани, Омар ал-Халвати.

Amina ALIEVA

ON EDUCATION AND DEVELOPMENT OF DIRECTION OF KHALIPHATIYA

Abstract

The role of Islamic culture in enrichment of spiritual and cultural heritage of the mankind is incontestable. Since the time of Islamic Renaissance up to present Islamic culture by its variety, different scientific, cultural, philosophical, spiritual values laid the foundations of development of new trends. From this point of view study of sufism attracted attention in European countries.

Purpose: studying emergence of khaliphate and its, links.

Methodology: using the methods of scientific abstraction, logical historical link.

Scientific novelty: classification of factors influencing on the system of world outlook of the given direction.

Keywords: Islam, sufizm, khalvaty, Seyid Camaladdin Yahya Shirvani, Omar-al Khalvaty

Rəyçi: AMEA Fəlsəfə İnstitutunun şöbə müdiri, fə.l.f.d. Zöhrə Əliyeva

Qəbul edilib: 29.05.2019